

MARION LERNER

„Varla er til ófrýniligri sjón...“

Borgarlýsingar í ferðaskrifum Tómasar Sæmundssonar

Inngangur

Viðfangsefni þessarar greinar eru ferðaskrif Tómasar Sæmundssonar (1807–1841) frá árunum 1832 til 1837. Í þeim fjallar hann endurtekið um upplifun sína af evrópskum borgum þótt megináhersla skrifanna sé í raun önnur. Hann útskýrir fyrir íslenskum lesendum sínum hvernig stórborgir eru uppbyggðar og hvernig þær virka. Ósjaldan fellir hann einnig dóm um fegurð eða ljótleika borga og það hversu vel eða illa skipulag þeirra sé heppnað. Hann lýsir götumyndum, torgum og byggingum og fellir mat á notagildi og fagurfræði þeirra, og einstaka sinnum greinir hann frá eigin upplifun af dvöl í borgum. Þegar þessi rit eru skoðuð má greina hvernig þessum víðförla Íslendingi fannst vel heppnuð borg eiga að líta út, hvað honum þótti til fyrirmyndar og hvaða stíl- og fagurfræðileg gildi hann mat mikils. Í einu ritinu tjáir hann sig enn fremur afdráttarlaust, þótt í stuttu máli sé, um framtíðarsýn sína á borgarskipulag fyrir Reykjavík.

Hér á eftir fylgir stutt yfirlit yfir ferðalög Tómasar og kynning á þeim textum sem hér eru túlkaðir sem ferðaskrif. Um er að ræða ferðabók ásamt menningarsögulegum inngangi, ferðabréf og tímaritsgrein í formi ferðabréfs. Á grundvelli þessara texta er síðan skoðað hvernig ferðalangurinn vildi kynna borgirnar sem hann heimsótti fyrir lesendum sínum, hverjar hann mat jákvætt og hverjar neikvætt og hvað honum þótti fráhrindandi við borgir. Hvað þótti honum fallett í borgum og borgarskipulagi og hvað ljótt eða miður heppnað? Dómar hans verða síðar settir í samhengi við athugasemdir hans í öðrum ritum þar sem hann fjallar um fegurð, nytsemi og sannleika í fagurfræðinni. Loks verður framtíðarsýn hans fyrir Reykjavík sett í samhengi við þá þróun sem síðar varð eða á fyrri hluta 20. aldar.

Ferðalög og ferðaskrif

Á árunum 1832–34 fór Tómas Sæmundsson í svokallað *Grand tour* ferðalag, þ.e. hringferð um Evrópu sem í hans tilfelli hófst og endaði í Kaupmannahöfn. Slík ferð var hefðbundin leið fyrir unga menn að ljúka menntun sinni og átti rætur að rekja til Bretlands. Þegar hér var komið sögu var menntaferðin orðin fastmótuð og margt var búið að skrifa um hana síðan snemma á 18. öld.¹ Á fyrsta þriðjungi 19. aldar hafði ferðahefðin, sem átti uppruna sinn hjá aðlinum, borist til borgarastéttarinnar og varð í síauknum mæli að fjöldafyrirbæri með ýmsum skuggahliðum og þróaðist á endanum yfir í ferðamennsku nútímans.² Menntaferð að hætti *Grand tour* gerði ferðalöngum kleift að kynnast mörgum þáttum hins evrópska samfélags, mynda tengsl og búa sig undir störf í ýmsum embættum. Á vissan hátt var ferðin líka umskiptatími sem brúaði bilið milli æviskeiða, frá námsárunum yfir á tíma ábyrgðar gagnvart starfi og fjölskyldu. Í tilfelli Tómasar Sæmundssonar gengu þessi umskipti nánast hnökralaust.³ Hann lauk guðfræðinámi snemmsumars 1832 og lagði af stað í tveggja ára langt ferðalag. Frá ferðalokum að upphafi nýs kafla í lífi hans liðu aðeins sumarmánuðir ársins 1834, þegar hann hittu íslenska vini sína og fyrrum samnemendur í Kaupmannahöfn og stofnaði með þeim tímaritið *Fjölmi*.⁴ Sumarið 1834 hlotnaðist honum prestsembættið á Breiðabólstað. Þegar hann sneri aftur til Íslands í ágúst sama ár tók hann umsvifalaust næstu skref, kvæntist Sigríði Þórðardóttur, unnustu sinni til margra ára, og lagði á ráðin um flutningana á Breiðabólstað á komandi ári. Frá hausti 1834 til sumars 1835 ferðaðist hann töluvert um Ísland, meðal annars frá Reykjavík til Aðaldals á Norðurlandi og yfir Sprengisand til Breiðabólstaðar.

Í stóru Evrópureisunni fór Íslendingurinn frá Danmörku til Prússlands, Saxlands, Bæjaralands, Bæheims, Austurríkis, Ítalíu, um Miðjarðarhaf, til

¹ Attilio Brilli, *Als Reisen eine Kunst war: Vom Beginn des modernen Tourismus: „Die Grand Tour“*, Berlin: Klaus Wagenbach Verlag, 1997; Buzard, James, „The Grand Tour and after (1660–1840)“, *The Cambridge Companion to Travel Writing*, ritstj. Peter Hulme og Tim Youngs, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, bls. 37–52.

² Joseph Imorde og Erik Wegerhoff, ritstj., *Dreckige Laken: Die Kebrseite der „Grand Tour“*. Berlin: Wagenbach, 2012.

³ Jón Helgason, *Tómas Sæmundsson: Æfiferill hans og æfistarf*, Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1941; Eggert Ásgeirsson, *Tómas Sæmundsson og Sigríður Þórðardóttir*, Reykjavík: höfundur, 2007.

⁴ Þórir Óskarsson, „‘Hið fagra, góða og sanna er eitt’: Tómas Sæmundsson og fagurfræði Fjölnis“, *Andvari* 128(1)/2003, bls. 90–110.

Sviss, Frakklands og Englands. Um sannkallaða borgaferð var að ræða og athyglin beindist því aðeins lítillga að landsvæðum og landslagi. Í borgunum heimsótti Tómas söfn, kirkjur, garða, skóla, háskóla, bókasöfn, iðnfyrirtæki o.fl. og lagði sig fram um að kynna öllu því sem mest var um vert að skoða og þeim nýjungum sem hver borg hafði upp á að bjóða.

Árangursrík lok á *Grand tour* kröfðust þess að samin væri ferðalýsing, sem átti ekki aðeins að lýsa því sem ferðalangurinn hafði séð og lært, heldur einnig að staðfesta að skrásetjarinn væri fær um að skila af sér hefðbundinni skýrslu og hagnýtum upplýsingum. Í þessum anda hóf Tómas Sæmundsson að skrifa ferðabók fyrir íslenskan almenning árið 1834. Hann lauk henni þó aldrei og drög hennar litu ekki dagsins ljós fyrr en Jakob Benediktsson umritaði brotin og gaf þau út árið 1947 undir titlinum *Ferðabók Tómasar Sæmundssonar*.⁵ Þessi brot ná yfir u.þ.b. fyrstu fjóra mánuði ferðarinnar, frá Kaupmannahöfn um Berlín, Leipzig, Dresden og Prag til Waldmünchen á landamærum Bæjaralands, auk kafla um ferðina frá Róm til Napolí, sem Tómas ritaði um 1836–37 og hafði þegar verið birtur í *Skírni* árið 1907.⁶ Stærstur hluti ferðabókar Tómasar fjallar um dvölina í Berlín og greinir frá reynslu höfundar og lestri hans um prússneska menntakerfið, þýskar bókmenntir, heimspeki, guðfræði og fleira.

Eins og venjan var í bókum um slíkar ferðir, skrifaði Íslendingurinn ungi einnig ítarlegan inngang, eða almennan kafla sem birtast skyldi á undan hinni eiginlegu ferðalýsingu.⁷ Í þessu tilviki var almenni hlutinn svo yfirgripsmikill að hann olli síðari lesendum miklum heilabrotum. Ævisagnaritari Tómasar, Jón Helgason, túlkaði hann sem uppkast að riti um menningarsögu.⁸ Hlutar úr textanum hafa glatast og því ákvað Jakob Benediktsson að birta textann sem „Brot úr fyrirhuguðum inngangi ferðabókarinnar“ á eftir ferðaköflunum, þ.e.a.s. ekki þar sem honum var ætlað að vera.⁹ Bæði í ferðaköflunum og menningarsögulega innganginum fjallar Tómas um borgina í margvíslegu samhengi. Í menningarsögulegu umfjölluninni reynir hann að útskýra tilurð borga, uppbyggingu og hlut-

⁵ *Ferðabók Tómasar Sæmundssonar*, Jakob Benediktsson bjó undir prentun, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1947.

⁶ Tómas Sæmundsson, „Frá Róm til Napoli: þáttur úr ferðasögu Tómasar Sæmundssonar“, prenta lét Jón Helgason, *Skírni* 81(1)/1907, bls. 117–141.

⁷ Marion Lerner, „Af ‚setubingum‘ og ‚hugvitsverkfærum‘: Orðfæri í Ferðabók Tómasar Sæmundssonar“, *Orð og tunga* 17, 2015, bls. 45–62.

⁸ Jakob Benediktsson, „Inngangur“, *Ferðabók Tómasar Sæmundssonar*, bls. VII–XIX.

⁹ Sama rit, bls. XVII.

verk á kerfisbundinn hátt fyrir íslenskum lesendum sínum. Hér tjáir hann sig með afdráttarlausum hætti um uppbyggingu hinnar fullkomnu borgar og verkaskiptingu innan borgarinnar, milli borgar og sveitar og milli höfuðborgar og annarra landshluta. Í ferðaköflunum lýsir hann svo Berlín, Leipzig, Dresden, Prag, Napólí og fjölda smærri borga og segir frá upplifun sinni af þeim. Hér er einnig að finna gildisdóma sem veita innsýn í fagurfræðilega skynjun og skoðanir hins unga Íslendinga.

Á meðan á ferðinni stóð skrifaði Tómas Sæmundsson föður sínum nokkur bréf sem hafa varðveist. Þetta eru raunveruleg ferðabréf, sem lýsa áföngum á ferðalaginu, afmörkuðum upplifunum og því sem fyrir augu ber. Í þessu tilviki er ekki um að ræða texta eins og ferðabókina sem skrifaðir eru löngu síðar og reiða sig á glósur, minningar og lestur ótal annarra rita, heldur eru þau persónulegar frásagnir sem standa atburðunum nærri í tíma og eru í einhverjum tilvikum samdar á staðnum. Bréfin frá Dresden (13. ágúst 1832), Vínarborg (14. september 1832), Róm (25. mars 1833) og Napólí (28. ágúst 1833) og að einhverju leyti bréf frá Kaupmannahöfn (4. júní 1834) geta því einnig talist til ferðaskrifa Tómasar.¹⁰ Í þeim er einnig að finna hughrif og gildisdóma um borgirnar sem *Grand tour* ferðalangurinn heimsótti.

Tómas var vel kunnugur ferðabókmenntum samtímans og ráðlagði samstarfsmönnum sínum hjá *Fjölni* að gera ferðatexta að föstum þætti í tímaritinu nýja.¹¹ Eina fyrstu grein hans fyrir *Fjölni*, „Úr bréfi frá Íslandi“, má því einnig túlka sem ferðarit. Í henni segir hinn nýlega heimkomni stórferðalangur frá för sinni frá Kaupmannahöfn til Reykjavíkur og ferðum á Íslandi í kjölfarið.¹² Hann nýtir þessa ferðaskýrslu líka fyrir ýmsa útúrdúra, til dæmis um danska flotann, ámælisverðar ferðavenjur á Íslandi og fyrirmyndarbæi sem hann kynntist á leið sinni norður í land. Í þessari grein er einnig stuttur en mjög áhugaverður kafli um komuna til Reykjavíkur og hugleiðingar ferðalangsins um mögulegt borgarskipulag og hugsanlega framtíðarþróun höfuðborgar Íslands.

¹⁰ Tómas Sæmundsson, *Bréf, gefin út á hundrað ára afmæli hans 7. júní 1907*, búið hefur til prentunar Jón Helgason, Reykjavík: Sigurður Kristjánsson, 1907, bls. 103–128.

¹¹ Marion Lerner, „Aus einem Brief aus Island“ von Tómas Sæmundsson im Kontext seiner Grand Tour“, *Milli mála. Tímarit um erlend tungumál og menningu*, 2013, bls. 95–125.

¹² Tómas Sæmundsson, „Úr bréfi frá Íslandi, dagsettu 30ta jan. 1835“, *Fjölnir*, 1835, bls. 48–94.

Eyjar, gjár og brunabraun

Tómas Sæmundsson skrifaði *Ferðabók* sína fyrir íslenskan almenning sem bjó að grunnmenntun en hafði ekki endilega stundað formlegt nám eða búið erlendis: „Fór eg alltaf eftir því sem upplýstir almúgamenn og prestar ósigldir mundu heyra vilja til ljósari skilnings á hlutunum, sem þeir áður hefði um fengið nokkurs konar óljósa ímyndun, því hvorutveggja þessum var bókin helzt ætluð.“¹³ Hann valdi umfjöllunarefni sín út frá því hvort þau gætu nýst íslenskum almenningi og myndu hvetja lesendur bókarinnar til að afla sér frekari þekkingar.¹⁴ Þar sem hann gerði ráð fyrir að lesendur sínir hefðu aðeins óljósa hugmynd um það sem hann vildi kynna fyrir þeim, valdi hann gjarnan samlíkingar og myndhverfingar sem ættu að vera þeim tamar. Hann notaði sums staðar íslensk kennileiti á borð við Heklu til að gefa hæð fjalla í landslagslýsingum til kynna, líkti gróðri vissra landsvæða á Ítalíu við Þórsmörk og ákveðnu landslagi við Rangárvelli.¹⁵ Hann notaði þó slíkar samlíkingar talsvert oftar í bréfum til föður síns en í *Ferðabókinni*.

Eins og áður var nefnt var markmið höfundar með menningarsögulegum inngangi að *Ferðabók* sinni að undirbúa lesendur sína með almennum skýringum undir hinar sértæku lýsingar sem á eftir komu. Í því fólst meðal annars að útskýra í grunnatriðum hvernig uppbyggingu borga væri háttað. Athyglisvert er að í því samhengi grípur hann til tiltekinna náttúrumynda:

... þannig er nú samfastur húsaklasi sem stendur beint upp af fletinum er borgin er byggð á, þverhniptur á alla vegu, á að sjá sem sker eður eyja, og hefir því einn slíkur í sumum málum svo kallaður verið. Eru nú í hvörri borg slíkir hólmar margir og hafa ýmsa lögun, og þá er staðurinn sem regluligast byggður er þeir eru réttthyrningar og ganga hvör öðrum fremst jafnsíðis. Sundin sem nú aðskilja hvörn þeirra frá öðrum og liggja aftur á bak og áfram í margar áttir er það sem götur eður stræti nefnist.¹⁶

Sker, eyja, hólmur og sund eru náttúru fyrirbærin sem honum þóttu viðeigandi efni í samlíkingar. Með þessum orðum myndar hann tengingar

¹³ Tómas Sæmundsson, „Notanda til formála“, *Ferðabók*, bls. 3.

¹⁴ Sami staður.

¹⁵ Ólafur Gíslason, „„Augu mín opnuðust og eg sá hin fögru löndin“: Grand Tour Tómasar Sæmundssonar“, *Skírnir* 186(1)/2012, bls. 338–375.

¹⁶ Tómas Sæmundsson, „Brot ...“, *Ferðabók*, bls. 290.

sem láta borgina koma lesendum fyrir sjónir sem landslag, landslag með kunnuglegum kennileitum fyrir samlanda sína sem aldrei hafa litið borg augum. Hann málar á vissan hátt mynd af borginni sem manngerðu landslagi. Landslagsmyndin í þessari tilvitnun má teljast hlutlaus eða jafnvel jákvæð, en höfundurinn skiptir um blæ í kjölfarið. Ef sá sem heimsækir borg ferðast um þröngar göturnar milli hárra húsaða, er hann sem í djúpri gjá og „gengur milli rétt sem háfjalla er nærri lykjust saman yfir höfði og ei sér nema litla rönd himins yfir höfði sér“.¹⁷ Þessum aðstæðum er lýst sem ógnvænlegum, og loks verður aðkomumaðurinn „frá sér numinn er hann sér allt um kring sig sífelldan mannsla með alls kyns hætti, vagna og hesta arg og hávaða svo varla heyrir manns mál.“¹⁸ Hinn eilífi erill borgarlífsins er að hans mati uppþrengjandi. Hávaðinn í borginni verður ómanneskjulegur og ógnar að kæfa mannsröddina.

Þegar Tómas Sæmundsson var á ferðum hafði sá siður rutt sér til rúms að ferðamenn leituðu við komu sína til ókunnrar borgar upp í turn til að fá útsýni yfir borgina.¹⁹ Þessi táknræna athöfn minnti á þann sið að nema staðar á ferðum yfir há fjöll og virða fyrir sér ægifagurt útsýnið yfir náttúruna. Þetta athæfi öðlaðist ákveðna formfestu í leiðöngurum yfir Alpana og varð síðan efni í ótal lýsingar. Fagurfræði hins háleita í náttúrunni hóf innreið sína í evrópska list, heimspeki og ferðavenjur á 18. öldinni og var hluti af því tilkalli sem maðurinn gerði til náttúrunnar í uppgangi iðnbyltingarinnar.²⁰ Í riti sínu klífur Tómas Sæmundsson ímyndaðan turn og virðir stórborg fyrir sér. Hann lýsir því sem fyrir augu ber hins vegar hvorki sem ánægjulegu útsýni né voldugri yfirsýn:

Er varla til ófrýniligri sjón en frá háum turni að líta yfir stóra borg. Húspökin fyrir neðan mann, sem oftast eru úr brenndum leir, með öllum sínum ójöfnum eru sem brunahraun sem reykháfarnir er fylla loftið með sífelldum reyk og svælu gjöra enn líkara eldgjósandi fjöllum, og á milli þessa grillir maður niður á göturnar sem í djúpa gjá og sér þaðan fólk og hesta á hreyfingu sem kvikindi og ber þaðan

¹⁷ Sama rit, bls. 291.

¹⁸ Sami staður.

¹⁹ Friedemann Schmoll, „Der Aussichtsturm. Zur Ritualisierung touristischen Sehens im 19. Jahrhundert“, *Reisebilder: Produktion und Reproduktion touristischer Wahrnehmung*, ritstj. Christoph Köck, Münster: Waxmann, 2001, bls. 183–197.

²⁰ Albrecht Koschorke, *Die Geschichte des Horizonts: Grenze und Grenzüberschreitung in literarischen Landschaftsbildern*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1990.

upp til manns argið og skarkalann. Gefur það nokkurn þanka um hvörnig við munum líta út frá hærri himinstöðum.²¹

Borgarlandslagið sem liggur fyrir fótum hans er ekki aðeins ófrýnilegt og truflandi ójafnt, heldur uppfullt af myndum af eyðileggingu og tortímingu. Landslags- og náttúruyfyrirbærin sem hann grípur til í samlíkingum sínum eru eldur, reykur, svæla, brunahraun, eldgos og eldfjöll, sem hverfast öll um eyðingarmátt eldsins. Mannfólkið í þessari yfirþyrmandi sviðsmynd verður að þýðingar- og sálarlausum kvikindum. Sjónarhornið sem hann velur má flokka sem guðlegt eða frá æðra plani. Myndir af eldglæringum og hraunflóðum er auðvelt að setja í menningarlegt samhengi við refsingar Guðs fyrir syndsamlega hegðun. Á sama tíma dregur hinn ungi guðfræðingur upp myndir sem máttu vera íslenskum lesendum hans kunnuglegar, ef ekki af fenginni reynslu, þá í gegnum sögusagnir eða lestur. Þannig minnti Jón Steingrímsson, þegar hann samdi *Eldrit* sitt árið 1788 um gosið í Lakagígum, einkum á „skaðræði eldsins“, „réttferðug[a] reiði“ almættisins og „helvítis kvalir“ og taldi hraunflóð til þeirra refsinga sem vænta mætti frá Guði:

Svo þegar þrálátir menn með sínum syndum hafa uppegnt hans reiði yfir sig, hefur hann tíðum heimsótt þá með skruggueldi og reiðarslögum, stundum með hernaðareldi, sem uppbrennt hefur heilar byggðir og borgir [...] Stundum hefur jörðin í sundur sprungið, og af sínum iðrum eld til látið að eyðileggja menn, fénað og landspláss, hver dæmi öllum eru ljósari af h. skrift, allmörgum sagnabókum og frásögnum, en hér þurfi bevísingar til að færa.²²

Í þessu samhengi nefnir eldklerkurinn íslenski tortímingu Lissabon-borgar í jarðskjálfta árið 1755, sem varð listamönnum og hugsuðum um gervalla Evrópu langvarandi hugðarefni. Með notkun sinni á svipuðum myndum af eldi, sóti, hrauni og óreiðu til að lýsa ímyndaðri stórborg vekur Tómas Sæmundsson frekar neikvæðar tilfinningar en jákvæðar og virðist helst vilja vara lesendur sína við dvöl í slíku umhverfi. Samkvæmt þessari túlkun er stórborgin ógnvænlegur staður. Í frásögnum sínum af tilteknum borgum myndar Tómas Sæmundsson jafnvel tengingar milli svipmóts borgarinnar og eðlis íbúa hennar. Þannig lýsir hann gyðingahverfinu í Prag

²¹ Tómas Sæmundsson, „Brot ...“, *Ferðabók*, bls. 291.

²² Jón Steingrímsson, „Eldritið“, *Æfissagan og önnur rit*, Kristján Albertsson gaf út, Reykjavík: Helgafell, 1973, bls. 337–390, hér bls. 339–340.

sem þröngu og óhreinu en íbúum þess sem frekum og uppáþrengjandi í viðleitni sinni að selja manni ýmsan varning.²³ Eftirfarandi segir hann um Napólí í bréfi til föður síns: „Er staðurinn ljótur og hans innbúa(r) ógrynnis-grúi niðursokkinn í vankunnáttu og lesti.“²⁴ Honum til varnar má þó geta þess að umræða um meint illt innræti Napólíbúa var endurtekið stef í ferðabókmenntum þess tíma.²⁵

Á hinn bóginn er að finna í *Ferðabók* Tómasar lýsingar á borgum og borgarbúum sem sýna mikla aðdáun. Í sumum borgum leið ferðalangnum greinilega vel og hann naut fegurðar þeirra. Um aðrar borgir skrifar hann af fyrirlitningu og lýsir þeim sem ljótum. Það er þess virði að spyrja á hverju þessir dómar byggi. Hver er munurinn á borgunum sem lýst er?

Hin ljóta, kaotíska borg

Í lýsingunni að ofan á ímyndaðri borg má strax finna vísbendingar um hvað Tómasi Sæmundssyni hafi þótt til eftirbreytni og hvað óæskilegt. Útsýnið yfir brenndar þakskífurnar á þökum þéttrar og að því er virðist handahófskenndrar húsbyggðar vekur hjá honum hugrenningar um kaos og óreiðu. Þessi mynd er ferðarithöfundinum fráhrindandi og vekur honum óöryggi og hann leggur því neikvæða merkingu í hana. Í vel skipulagðri fyrirmyndarborg eiga „eyjarnar“ að vera réttthyrndar, göturnar samsíða og liggja hornrétt hver á aðra. Þannig yrði til fyrirmynd að vel starfandi stórborg. Í ferðaköflunum lýsir Tómas borginni Napólí í fullu samræmi við samtímatexta, lofar fagurt umhverfi hennar, þægilegt loftslag o.fl. en þykir borgin sjálf erfið og segir að hún sé „hvörgi fögur né viðkunnalig eður skemmtilig“.²⁶ Fjögurra til fimm hæða húsin þykja honum „óhreinlig“ og strætín, að Toledo-stræti undanskildu, „þröng og heldur óþokkalig“.²⁷ Hluti borgarinnar er í brekku, göturnar liggja þvers og kruss og skapa heildarmynd sem hann er engan veginn sáttur við:

Af þessu verður borgin á mörgum stöðum heldur óslétt í brúnina til að líta, og á maður ekki gott með að fella sig við það fyrst í stað er

²³ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 240.

²⁴ Tómas Sæmundsson, *Bréf*, til Sæmundar Ögmundssonar, Napólí 28. ágúst 1833, bls. 124.

²⁵ Fritz Emslander, „... eine der so vielen Fallen, in die unerfahrene Reisende gehen.“ Italiens Ciceroni.“, *Dreckige Laken*, 2012, bls. 13–29.

²⁶ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 279.

²⁷ Sama rit, bls. 279–280.

hann hefir vanizt borgum sem reistar eru á sléttlendi; torg og stræti, allt er óreglulegt niðri í borginni; er maður víðast innibyrður og sér lítið frá sér, og gætir fegurðarinnar lítið.²⁸

Það sem stórferðalangnum þykir miður fallett og jafnvel fráhrindandi er því allt óreglulegt, óreiðukennt, kaotískt, óhreint og óskipulagt, sem hann setur svo í samband við siðspillta hegðun. Í Leipzig hrífst guðfræðingurinn ungi af stóru kaupstefnunum, görðum, bókaverslunum, háskólanum og öllu sem hann kallar „upplýsingarmeðöl“, þ.e. tiltæki bóka og tímarita í verslunum og á bókasöfnum, söfn, gallerí o.fl.²⁹ Borgina sjálfa segir hann í bréfi til föður síns „ljótan stað en merkilegan og líflegan“.³⁰ Í *Ferðabókinni* kemur svo í ljós hvað honum þykir ljótt við bæinn: „Er hann gjörður á fornan hátt, harla skuggaligur og ljótur, götur mjóar og krókóttar, húsin há og skæld, enda út úr hliðunum stórar bungur og básar, sem ef þær ekki ná niður úr gegn (sic) stundum hvíla á stoðum, sem reistar eru upp frá götunum. Fá eru þar nýlig smíði.“³¹ Borgir sem hafa vaxið í aldanna rás, með misgömlum byggingum með ólíkan stíl og tilgang sem raðast eins og tilviljanakennt og með gatnakerfum sem hafa þróast óskipulega og með krókóttum götum, eru Tómasi þyrnir í augum.

Borgir sem honum þykja fallegar eru m.a. Potsdam og Dresden. Um München segir hann: „Það er fallegur staður og að húsafegurð efstur af öllum sem ég hefi séð.“³² Tómas dvaldi aðeins fáeina daga í Prag og þóttu honum sumir borgarhlutar sérstaklega fallegir en aðrir fráhrindandi. Að hans mati var í Prag sérstök blanda af fornu og nýju: „Er enginn staður Þýzkalands undir eins svo fornaskjulgur og nýligr...“³³ Gyðingahverfið í Prag taldi hann til hins fornaskjulega. Þar væru göturnar „þröngvar“ og „óhreinligar“ og liði manni eins og maður væri „innlyksa“.

Sé skoðað hvað sameinar borgirnar sem Tómasi Sæmundssyni þykja sérlega athyglisverðar, kemur í ljós að það eru oftast en ekki aðsetur þjóðhöfðingja sem gegna hlutverki höfuðborga eða eru jafnvel höfuðborgir. Þetta eru staðir með stórar hallir, skipulögð gatnakerfi og stór torg,

²⁸ Sama rit, bls. 280.

²⁹ Sama rit, bls. 200.

³⁰ Tómas Sæmundsson, *Bréf*, til Sæmundar Ögmundssonar, Vínarborg 14. sept. 1832, bls. 115.

³¹ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 199.

³² Tómas Sæmundsson, *Bréf*, til Sæmundar Ögmundssonar, Vínarborg 14. sept. 1832, bls. 117.

³³ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 234.

mikilvæg söfn, almenningsgarða og áhrifamiklar byggingar. Yngstu prússnesku borgirnar, Berlín og Potsdam, falla honum sérlega vel í geð. Lífrænt vaxnar borgir þar sem áhrif miðalda eru sjáanleg og engin skipulagsinnigrip hafa farið fram, borgir sem koma ferðamönnum nútímans fyrir sjónir sem sérlega aðlaðandi eða sem þjóðlegar, notalegar og rómantískar, hljóta hins vegar neikvæðan dóm hjá honum.

Hin fallega, skipulagða borg

Í Berlín er allt annað uppi á teningunum en í Napolí. Ítalska borgin er staðsett í fallegu landslagi en að mati ferðaríthöfundarins er umhverfi prússnesku höfuðborgarinnar leiðinlegt og allsendis ómerkilegt, þótt honum þyki borgin sérdeilis fögur. Hins vegar er ljóst að dómar hans byggja ekki einvörðungu á hans eigin skoðunum, heldur verða til í samhengi við aðrar bókmenntir um svipað efni:

Berlín er, að Pétursborg einni frátekinni, álitin af mörgum hinn fegursti staður Norðurálfunnar; er og mikið til þess hæft, meðan ei er litið til annars en þess sem innan veggja er, því strax og kemur út af hliðunum er ei að kalla annað en lágir melar eður sandöldur, og er þar hvörgi svo hár hóll að sjá megi þaðan fullkomliga yfir staðinn [...] Eru þar á sumum stöðum, sér í lagi að sunnanverðu, fögur íbúðarhús og aldingarðar, að austanverðu helzt kálgarðar eður beitolönd og nokkuð sveitaligt.³⁴

Af fjölmörgum borgarhliðum Berlínar þykja Tómasi tvö fegurst: Brandenborgarhliðið, sem stendur enn í dag og hefur einstakt sögulegt mikilvægi, og Potsdamarhliðið. Bæði voru þau ungar byggingar á þessum tíma og gerð í nýklassískum stíl. Brandenborgarhliðið var reist að skipan Vilhjálms II. Prússakonungs samkvæmt teikningum eftir Carl Gotthard Langhans (1732–1808) og lauk framkvæmdunum árið 1791.³⁵ Hliðið byggði ótvírætt á arkitektúr sigurboga og sigurhliða en átti að túlkast sem friðarhlið. Árið 1793 var hestakerru myndhöggvarans Johanns Gottfrieds Schadow (1764–1850) bætt við. Þannig var grafið undan táknrænni friðarmerkingu hliðsins frá upphafi. Framhlið hliðsins sneri að viðhafnargötunni Unter den Linden, sem lá þaðan að hallarbrúnni. Potsdamarhliðið var

³⁴ Sama rit, bls. 37.

³⁵ Barbara Demandt, „Metamorphosen eines Tores: Handreichungen zur Erklärung des Brandenburger Tores“, *Pegasus-Onlinezeitschrift* IV/1, 2004, bls. 26–53.

teiknað árið 1822 af Karl Friedrich Schinkel (1781–1841), sem hafði afgerandi áhrif á byggingarlist hinnar nýju Berlínar með nýklassískum stíl sínum. Nýja varðstöðin (þýs. *Neue Wache*) við Unter den Linden, hallarbrúin við enda sama strætis, leikhúsið (þýs. *Schauspielhaus*) við Gendarmenmarkt-torgið og Gamla safnið (þýs. *Altes Museum*, sem var þá kallað Nýja safnið, *Neues Museum*) voru líka teiknuð af honum og eru lýsandi dæmi um hinn nýja stíl. Tómas Sæmundsson lýsir öllum framangreindum byggingum í *Ferðabók* sinni með mikilli lotningu, sumum þeirra í miklum smáatriðum. Hann dáðist augljóslega að nýklassíska stílnum sem var orðinn áberandi í miðju Berlínar. Einkenni hins nýklassíska stíls upplýsingarinnar eru beinar línur, skýr form og eftirlíking fornra, einkum grískra fyrirmynda. Bjarni Reynarsson lýsir dæmigerðri hönnun sem svo að arkitektar sem aðhylltust nýklassíkina við teikningu veglegri bygginga hafi unnið „með hrein geometrísk form auk hinna ómissandi súlna en barokkskrautinu var sleppt. Byggingar skyldu einnig undirstrika þá starfsemi sem þeim var ætluð og nú komu til sérstök skrifstofuhús, verksmiðjur, menningarhús (óperuhús) og járnbrautarstöðvar auk stórra íbúðabygginga.“³⁶

Smekkur íslenska *Grand tour*-ferðalangsins féll vel að tuskunni. Hann var hrifnastur af beinum línunum og skýru rúmfræðilegu skipulagi, ekki aðeins í byggingarlist heldur einnig í borgarskipulagi. Um borgarhlutann milli ofangreindra hliða segir hann eftirfarandi: „Fyrir innan bæði þessi hlið eru ogsvo einhvör hin fegurstu torg borgarinnar, ferhyrnd með slotum til allra hliða.“³⁷ Loks lýsir hann strätinu Unter den Linden og útskýrir fyrir lesendum að hér sé „einhvör hin álitligasta húsaröð báðum megin allt út að borgarhliði“.³⁸ Eftir upptalningu á byggingum og fyrirtækjum við Unter den Linden tjáir hann aftur hrifningu sína: „Eru hús þessi öll, sem annars eru til í hvörjum höfuðstað, að fegurð og ágæti fremri öllu samkynja sem eg hefi séð.“³⁹ Aðdáun hans á Berlín tengist þó ekki aðeins byggingarlistinni; hún byggir að miklu leyti á hinum ákjósanlegu skilyrðum sem prússneska ríkið hafði skapað á undangengnum áratugum fyrir mennta- og vísindastörf. Tómas gerir skipulag safna og skóla oft að umtalsefni og fjallar um lýðskóla, stúlknskóla og einn skóla fyrir blinda; segir frá reynslu sinni af fyrirlesturum í Berlínarháskóla, sem stofnaður var

³⁶ Bjarni Reynarsson, *Borgir og borgarskipulag: Þróun borga á Vesturlöndum*, Reykjavík: Skrudda, 2014, bls. 63.

³⁷ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 38.

³⁸ Sama rit, bls. 39.

³⁹ Sami staður.

1810; lýsir gagnsemi garðsins við háskólann og fjallar um uppbyggingu og starfsemi konunglega bókasafnsins. Wayne M. Senner hittir naglann á höfuðið þar sem hann segir Tómas hafa fundið skapalónið fyrir útópiu sína í samfélagslegum og andlegum stofnunum Berlínar og talið menningarlega miðstýringu í höfuðstað Prússlands til fyrirmyndar.⁴⁰

Staðhæfingar hins unga Íslendinga um gatnaskipulag í miðborg Berlínar, sem að hans mati var mjög vel heppnað, eru afar áhugaverðar, einkum í samanburði við ólíka dóma sem hann fellir um Napólí, Leipzig og aðrar borgir. Þær setja einnig tóninn fyrir ummæli Tómasar um Reykjavík annars staðar:

Jafnhliðis lystigangi þessum, og þó helzt sunnanvert við hann, liggur enn mergð af öðrum ágætis fögru, breiðum og löngum strætum frá austri vestur að borgarmúr. Ganga í kross yfir þau önnur jafnfögur stræti sín á milli jafnsíðis norður og suður, er eitt þeirra Friðriksstræti, hálf míla að lengd, og er það hið lengsta stræti í borginni og eru í því 251 hús. Nær það beinlínis milli tveggja hliða hennar og sker eins og sneið nokkra vestan af henni. Í þessum hluta borgarinnar eru og mjög fögur torg, ferhyrnd með álitligum húsum öllum megin, svo sem Dönhofstorg, Dúfutorg og Vilhjálmsstorg. Flest eru þau og prýdd með myndarstólpum og þess konar.⁴¹

Enn og aftur er ljóst að Tómas lítur á notagildi sem kost, sem og skýrt skipulag og framkvæmd. Stórir fletir, breiðar, samsíða götur og réttthyrd uppröðun falla honum í geð. Þó lýsir hann líka dæmum um síður vel heppnuð hverfi í Berlín, svo sem handverks- og iðnaðarsvæðinu nálægt hinni nýju miðborg: „[...] það er versti hluti bæjarins, byggður smátt og smátt, og er þar ei eins skipuliga strætum niðurráðað og þar er nú var lýst, þó eru þar og víða beinar götur og há og hreykileg hús“.⁴² Röksemdafærsla hans er sjálfri sér samkvæm að þessu leyti. Mat hans á fögru og vel heppnuðu borgarskipulagi er alls staðar ströngum reglum háð og byggir ekki tilviljanakennt á upplifun hans á einstökum borgum.

Frá sjónarhóli nútímans yrði sú borgarmynd sem Tómas Sæmundsson mat svo mikils túlkuð sem tjáning á yfirráðum valdhafa. Hin nýklassíska

⁴⁰ Wayne M. Senner, „Tómas Sæmundssons Reise nach Deutschland“, *Skandinavistik* 2/1976, bls. 117–126.

⁴¹ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 40.

⁴² Sami staður.

miðborg Berlínar var mótuð af einvöldum og arkitektum á þeirra vegum allt frá 17. öld, og fóru áhrif þeirra vaxandi á 18. og 19. öld. Þar ráða götumyndir og byggingar sem taka á engan hátt mið af einstaklingnum eða borgarbúanum, heldur eru í táknrænni þjónustu við konungsvaldið eða, í tilviki verslunarbygginga, peningavaldið. Einstaklingurinn hverfur auðveldlega milli hinna stóru bygginga og auðu flata; hann var fjarri því miðpunktur athyglinnar í slíku borgarskipulagi. Torgin eru almennt, eins og Tómas Sæmundsson nefnir sjálfur, prýdd með stytum af þjóðhöfðingjum og herforingjum. Skrautstrætin eru steinrunnar táknmyndir valdsins og henta fyrir hersýningar og annars konar valdasýningar.

Tómas Sæmundsson samdi *Ferðabók* sína ekki aðeins til að deila upplifun sinni og hughrifum, heldur til að miðla nytsamlegum upplýsingum og innsýn til samlanda sinna og stuðla þannig að framförum í landinu. Að sama skapi gengur hann út frá því að fegurð og nytsemi myndi eina heild. Hvað skipulag opinberra torga varðar, skilgreinir hann þetta nokkuð skýrt í inngangi sínum, því auk markaðstorga útskýrir hann að til séu torg sem eingöngu þjóni fagurfræðilegum tilgangi:

Önnur torg eru þau sem ætluð eru einasta til prýðis, því alls staðar er, sér í lagi á síðustu öldum, þess gætt hjá síðuðum þjóðum að fegurð og þokki sé nytseminni samfara, og má því helzt í stöðunum við koma. Hinar stærstu og fegurstu opinberar byggingar prýða alloft þvilíkt torg og má þar ekkert saurugt nærri koma. Eru og á þeim oft myndarstyttur forþéntra manna föðurlandsins uppreistar. Flestir staðir liggja og annaðhvort við sjó eður umverfis fljót og skurði, og gjöra bakkar þeirra, brýr og þess konar alloft stóra prýði.⁴³

Tómas lítur á höfuðborg lands sem miðstöð menntunar og menningar. Þangað liggi bókstaflega allir vegir og þaðan streymi þekking og færni út í héruð landsins og stuðli að uppbyggingu. Verði „þangað safnað öllu því sem fegurðarkeimur er að. Allt hvað upp á einhvörn hátt þykir merkiligt, prýðiligt eður nytsamt fyrir staðarbúa eður fyrir almenniliga menntun“.⁴⁴ Þess vegna sé þar að finna fjölbreyttustu söfnin, sem séu opin öllum sem vilji fræðast og njóta. Fegurðin eða þokkinn og nytsemin séu í samhljómi hvort við annað.

⁴³ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 292.

⁴⁴ Sami staður.

Í stefnumarkandi inngangi fyrsta tölublaðs *Fjölnis* er þríeining nytsemi, fegurðar og sannleiks lögð til grundvallar hinu nýja riti.⁴⁵ Út frá athugasemdum hans í bréfi til meðútgefenda sinna má ætla að Tómas Sæmundsson hafi skrifað þennan inngang og félagar hans haft umtalsverð áhrif á textann.⁴⁶ Nytsemin átti í tilviki tímaritsins að felast í því að allt sem skrifað væri snerti líf og athafnir manna og væri til einhverra nota. Sömu yfirlýsingu er að finna í örlítið breyttri mynd í inngangi *Ferðabókar* Tómasar.⁴⁷ Fegurðin er svo „sameinuð nytseminni, – að so miklu leíti sem það sem fagurt er ætíð er til nota, andlegra eða líkamlegra, – eða þá til eblingar nytseminni“.⁴⁸ Þó er fegurðin í eðli sínu engan veginn háð nytseminni eða undirskipuð henni, eins og Tómas heldur áfram og Þórir Óskarsson leggur afgerandi áherslu á í grein sinni um fagurfræði Fjölnis.⁴⁹ Þvert á móti er fegurðin „so ágæt, að allir menn eiga að grynast hana sjálfrar hennar vegna“.⁵⁰ Sannleikurinn, þriðji þátturinn, er svo dýrmætur fyrir skynsemina að hún spyr ekki um notagildi, heldur þyrstir skynsemina „eptir sannleikanum vegna hans sjálfs“ en „hann er sálinni eíns ómissandi og fæðan er líkamanum.“⁵¹ Skynsemin krefst því ekki einungis þess sem nytsamlegt er, fagurt og satt, heldur einnig þess sem gott er og siðsamlegt. Þórir Óskarsson útlistar hvaðan í evrópskri heimspeki og fagurfræði þessar hugmyndir koma og vísar auk klassískra heimilda í nokkra þýska og danska hugsuði. Stærsta beina áhrifavaldinn telur hann vera Johan Ludvig Heiberg (1791–1860) og vísar í mjög svipaðar skilgreiningar í riti Heibergs um danskar fagurbókmenntir frá 1831.⁵²

Í inngangi *Ferðabókar* sinnar útskýrir Tómas Sæmundsson starfsemi ýmissa starfsstétta, þar á meðal listamanna. Maðurinn er í eðli sínu þannig, segir hann, að um leið og hann er „kominn til þekkingar af sjálfum sér“ spyr hann ekki aðeins hvað sé nytsamlegt heldur dæmir út frá þeim þremur „höfuðatriðum sem hreyfa sér í mannligrri sál“.⁵³ Þessi þrjú höfuðatriði eru hið fagra, hið sanna og hið góða. Úr mörgum athugasemdum

⁴⁵ „Fjölnir“, *Fjölnir. Ársrit banda Íslendingum*, 1835, bls. 1–17.

⁴⁶ Tómas Sæmundsson, *Bréf*, til Þrímenningar redaktörer, Laugarnesi 20. sept. 1833, bls. 129.

⁴⁷ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, Formáli, bls. 3.

⁴⁸ „Fjölnir“, bls. 10.

⁴⁹ Þórir Óskarsson, „Hið fagra, góða og sanna er eitt?...“, bls. 102.

⁵⁰ „Fjölnir“, bls. 11.

⁵¹ Sama rit, bls. 12.

⁵² Þórir Óskarsson, „Hið fagra, góða og sanna er eitt?...“, bls. 106.

⁵³ Tómas Sæmundsson, *Ferðabók*, bls. 330.

í skrifum hans má lesa þá sannfæringu, að framþróun þjóða eigi sér stað eftir braut gegnum menningarstig (sem hann kallar „menntunartröppur“). Því siðaðri sem þjóð sé, því skýrar finni hún, að hans mati, að það að búa til hlut eða skapa verk sé ófullnægjandi í sjálfu sér, heldur skipti máli hvernig sköpunin fari fram. „Sé hin útvortis lögun ekki samkvæmt fegurðarinnar kröfum, getur maður ei verið ánægður jafnvel með hið nytsamligasta, hið bezta verk.“⁵⁴ Af lýsingum hans að dæma fannst Tómasi Sæmundssyni þessi eining vera orðin að veruleika í miðborg Berlínar. Hann dásamaði hvort tveggja, innihald og form, þ.e.a.s. notagildi bygginganna og ytra, steinrunnið svipmót þeirra.

Framtíðarsýn fyrir Reykjavík

Borgarskipulag er alls ekki 19. eða 20. aldar uppfinning. Borgir voru skipulagðar löngu fyrir þann tíma. Nýlundan var hins vegar sú að borgarskipulag var nú álitid opinbert verkefni, þ.e. á ábyrgð ríkisins eða sameiginlegri ábyrgð borgaranna, og var síðar tengt hugmyndum um heilsu og hreinlæti í borgum. Á 19. öld hófst „steingerving“ borga í Evrópu, þ.e. að opinberar byggingar, íbúðarhús o.fl. voru reist úr því sem næst eilífum byggingarefnum. Í þessu fólst líka „kyrrsetning valdsins“ (þýs. „*Stillstellung der Macht*“), eins og Jürgen Osterhammel orðar það.⁵⁵ Á Íslandi varð þessi þróun umtalsvert síðar, en steinsteypa ruddi sér fyrst til rúms sem byggingarefni eftir borgarbrunann 1915. Fyrir þann tíma heyrðu steinbyggingar til undantekninga. Stórfelld ummyndun evrópskra borga gegnum hraða þéttbýlismyndun, sem gat líka átt sér stað án umtalsverðrar iðnvæðingar, varð samt aðallega á síðari hluta 19. aldar, þ.e. á áratugunum eftir *Grand tour* Íslendingansins. Skoðun hans á henni liggur því ekki fyrir. Út frá ofangreindum hugmyndum hans má þó gera ráð fyrir því að hann hefði t.d. litið hina róttæku ummyndun á miðborg Parísar jákvæðum augum, þótt hún sé gagnrýnd í dag vegna hinna valdapólítísku hvata sem lágu að baki henni.⁵⁶ Barón George-Eugène Haussmann (1809–1891), hugmynda-smiðurinn sem fór fyrir endurmótun Parísar, hafði miklar mætur á rúmfræði og þráðbeinum línunum og vildi skapa rými sem sameinuðu notagildi

⁵⁴ Sama rit, bls. 331.

⁵⁵ Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München: C.H. Beck, 2013, bls. 358.

⁵⁶ Páll Björnsson, „Borgarmúrar hagsmuna og hugsjóna“, *Borgarbrot: Sextán sjónarborn á borgarsamfélagið*, ritstj. Páll Björnsson, Reykjavík: Borgarfræðasetur og Háskólaútgáfan, 2003, bls. 15–25.

og lystisemdir. Á meðan svokallað „hannað borgarskipulag“ gerði innreið sína í Frakklandi á síðari hluta 19. aldar, varð „stjórnandi borgarskipulag“ ráðandi í Þýskalandi í upphafi 20. aldarinnar, en hið síðarnefnda fór varlegar í inngrip og leit á borgina sem félagslegt rými, hringrásarkerfi, fagurfræðilega heild og samansafn eiginhagsmuna.⁵⁷

Þegar Tómas Sæmundsson sneri aftur til Íslands árið 1834, höfðu mörg þessara þróunarskrefa enn ekki átt sér stað. Á Íslandi var auk þess hvorki borg né höfuðborg, og því ekki hægt að tala um borgarskipulag fyrr en nokkru síðar. Reykjavík hafði hlotið kaupstaðarréttindi árið 1786, en fyrstu áratugir 19. aldarinnar einkenndust af stöðnun eftir að Innréttingarnar lognuðust út af um 1800.⁵⁸ Breytingar í átt að þróun borgar hófust um 1820. Árið 1825 bjuggu 720 manns í Reykjavík, árið 1835 voru það 841 manns og árið 1850 voru íbúarnir 1149. Íbúafjöldi landsins alls var aðeins um 56.000 árið 1835.⁵⁹ Herða tók á þróun Reykjavíkur um 1840, sem má fyrst og fremst rekja til útflutnings á saltfiski. Smám saman myndaðist þörf fyrir iðnað og þjónustu á staðnum.

Tómas Sæmundsson hafði búið erlendis í sjö ár og heyrt eitt og annað um meintar framfarir sem sjá mætti ár frá ári í Reykjavík. En væntingar hans voru helst til miklar. Þegar hann sá borgina með eigin augum varð hann að viðurkenna að fjöldi húsa hefði aukist og að einhver þeirra væru býsna „ásjáleg“, en heilt á litið varð hann fyrir vonbrigðum: „Þó fannst mér miklu minna bera á fegurð og ágæti bæjarins þegar ég sá hann, enn ég hafði gert mér í hugalund.“⁶⁰ Þótt landslagið milli strandarinnar, Tjarnarinnar og grænu hólanna byði upp á góð skilyrði fyrir „dá-snoturt kaupstaðarkorn“, væri þar ekkert að finna nema kotabyrpingu sem byði af sér „staklegan ópokka“.⁶¹ Eftir að bærinn Arnarhóll var fjarlægður varð, að mati höfundar Fjölnisgreinarinnar, til grænn hóll sem hefði getað verið bæjarprýði. En bæði á hólnum og á fletinum væru ný kot sprottin upp af handahófi. Að mati aðkomumannsins hefðu yfirvöld átt að grípa hér inn í: „Væri nær að úthluta þeim, sem þurrabúðir vilja reisa þar í nánd, svæði einhversstaðar við sjóinn öllum samt, so þaraf mætti verða fiski-

⁵⁷ Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt*, bls. 460–461.

⁵⁸ Helgi Þorláksson, „Upphaf og ekkert meira. Þéttbýlisvísar á Íslandi fram á 19. öld“, *Borgarbrot*, bls. 33–44.

⁵⁹ Sama rit, bls. 35.

⁶⁰ Tómas Sæmundsson, „Úr bréfi frá Íslandi“, bls. 68.

⁶¹ Sami staður.

manna-þorp, sem minni væri óprýði að.⁶² Hann hefði sem sagt gjarnan viljað sjá hverfi, þar sem meðlimir ákveðinnar stéttar hefðu getað búið í vel skipulagðri byggð. Líkt og hann hallmælti íbúum annarra landa og borga í *Ferðabók* sinni fyrir kæruleysislega lifnaðarhætti, sinnuleysi eða beinlínis leti, var hann óvæginn við samlanda sína: „Sýnist mér þeir, sem slóra so margan dag hvurt sem er, og eru að slabba um strætinn með hendur í vösum, eða styðjast frammá búðarborðið í brennivínssníkjum, ekki vera ofgóðir til að aka þangað steinum til bægjörðar.“⁶³

Í ljósi dóma hans um evrópskar stórborgir, dálæti hans á ákveðnum formum og því hlutverki sem eining nytsemi og fegurðar skipaði í huga hans, kemur ekki á óvart að hann lýsi Reykjavík á eftirfarandi hátt:

Enn ekki er heldur fullnægt fegurðarinnar kröfum í bænum sjálfum: nýu húsunum er hrófað upp öldúngís í blindni, án nokkurrar aðgæzlu á því, hvað laglegast sè, eða haganlegast verði síðarmeir þegar þrengjast fer. Nýja strætið (*Langa stétt*), sem gengur jafnsíðis *Ströndinni* (ef við eigum að dirfast, að kalla röndina með sjónum einsog fjölfarnasta strætið í Lundúnaborg) mátti verða fallett stræti, því konúngsgarðurinn blasti rött á móti því, enn þegar vestureptir dregur hefur tekist so ólaglega til, að það beygist allt til hægri handar niður undir hús Jóns Gíslasonar – sællar minningar.⁶⁴

Hann svarar andmælum innfæddra um að gatnaskipulagið verði að taka mið af staðsetningu ákveðins húss með rökum sem byggja á væntanlegri framtíðarþróun:

[...] enn þar var hægt úr að ráða: láta strætið halda sinni stefnu eptir sem áður, og húsið fyrst um sinn lenda þar sem verkast vildi, því nærri má geta, að það sem nælt er saman úr fjöllum muni einhvern-tíma trosna, og var þá kostur að þoka hús-stæðinu þangað sem vera bar, er byggja skyldi í annað sinn. So er æfinlega meðfarið, þegar menn vilja ná bugðum af strætum. Paraðauki er strætið of mjótt þegar vestur eptir dregur.⁶⁵

⁶² Sami staður.

⁶³ Sami staður.

⁶⁴ Sama rit, bls. 68–69, skáletrun þar.

⁶⁵ Sama rit, bls. 69.

Úr þessum setningum má lesa reynslu og víðsýni manns sem hefur ekki aðeins heimsótt margar borgir, heldur kynnt sér uppbyggingu og mótun þeirra og getur gert rökstudda tilgátu um framtíðarþróun þeirra, t.d. að í framtíðinni yrði byggt samkvæmt skipulagi og úr endingarbetri byggingarefnum. Fyrirmyndarborg hans er augljóslega frábrugðin hinni handahófskenndu og kaotísku uppbyggingu Reykjavíkur í grundvallaratriðum. Til ímyndaðs lesanda greinar sinnar skrifar hann:

Ímindaðu þér þessa götu beína, og tvær aðrar jafnsíðis henni eptir endilaungum Austurvelli, enn þessar aptur þverskornar af öðrum þremur neðanfrá sjó og upp undir tjörn, – þó það sè nú einnig aflaga borið, þareð húsin á Austurvelli, so fá sem þau eru, slisast þó til að standa þvert fyrir öllum þeim, sem þessi stefna hefði átt vera ætluð; ímindaðu þér kaupborg uppfrá sjónum fyrir miðri ströndinni, og annað torg fallelgra, með norðurvegg kyrkjunnar á eina hlíð, og til hinna þriggja: háskóla, mentabúr og ráðstofu, enn á miðju torginu heiðursvarða þess manns, er slíku hefði til leiðar komið; settu ennframar suður með tjörninni að austanverðu skemtigang, og kyrkjugarð hinumegin sunnatil á Hólavelli – og þá sjerðu, hvurnin mig hefir dreymt að Reykjavík egi að líta út einhvirntíma.⁶⁶

Á dögum Tómasar var þessi framtíðarsýn fyrir Reykjavík beinlínis djörf. Hún gekk langt út fyrir raunveruleikann og ímyndunarafli samtímamanna hans. Sé þessi lýsing skoðuð nánar má draga þá ályktun að guðfræðingurinn íslenski hafi ímyndað sér eins konar smá-Berlín. Þessi staður hefði mögulega getað þjónað sem höfuðborg eða að minnsta kosti sem ótvíræð miðstöð landsins. Í þessu samhengi, eins og svo mörgu öðru, spyr maður sig ósjálfrátt hvað hefði orðið ef Tómas Sæmundsson hefði ekki dáið svo ungur, ef hann hefði snúið aftur eftir fáein ár sem sveitaprestur og tekið við áhrifastöðu í bænum, ef hann hefði jafnvel getað farið í fleiri utanlandsferðir og haft áhrif á menntun samlanda sinna. Eins er leitt að hann hafi ekki getað skrifað eins mikið og hann vildi og að *Ferðabók* hans hafi ekki komið út meðan hann lifði og tekið þátt í því að móta íslenska orðræðu í samhengi við viðfangsefni líðandi stundar. Hver veit nema honum hefði á endanum verið reistur minnisvarði á einhverju nýju torgi?

Í Reykjavík hófst fagleg borgarskipulagning ekki fyrr en á 20. öld. Þó var byggingarnefnd til staðar áður, en starfsemi hennar var takmörk-

⁶⁶ Sama rit, bls. 69–70.

uð.⁶⁷ Á fyrstu áratugum 20. aldarinnar voru það Guðmundur Björnsson, Guðmundur Magnússon og Guðmundur Hannesson sem lögðu mesta þekkingu og vinnu af mörkum og unnu fyrst og fremst út frá hugmyndum um heilbrigði og hreinlæti. Guðmundur Hannesson (1866–1946) skrifaði brautryðjendaverk þess tíma á þessu sviði, sem kom út árið 1916 sem sérstök útgáfa af *Árbók Háskóla Íslands* og bar titilinn *Um skipulag bæja*.⁶⁸ Það lá til grundvallar skipulagslögum sem sett voru 1921. Í fyrstu skipulagsnefndinni sátu auk ofanefndra þremmenninga þeir Geir G. Zoëga og Guðjón Samúelsson. Að mati Sigríðar Kristjánsdóttur er ritið *Um skipulag bæja* enn í fullu gildi og ætti að vera skyldulesning fyrir alla sem taka sér skipulagsmál fyrir hendur.⁶⁹ Höfundurinn hugleiddi ástandið í landinu á gagnrýnn hátt og dró upp framtíðarsýn sem tók sérstakt mið af landfræðilegum og veðurfræðilegum skilyrðum á Íslandi. Uppbygging ritsins er að hætti erlendra kennslu- og handbóka og miðar að kerfisbundinni miðlun nýjustu þekkingar. Auðvitað hafði margt breyst á þeim rúmlega 70 árum síðan Tómas Sæmundsson rissaði upp framtíðarsýn sína. Í millitíðinni höfðu nýir atvinnuvegir þróast, íbúafjöldinn vaxið ört, bæir og þorp myndast og landsbyggðarflóttinn var umtalsverður. Guðmundur Hannesson skoðaði þróun borga í heild en beindi sérstakri athygli að myndun íbúðarhverfa. Hér hafði tíðarandinn breyst líka. Í Englandi og Þýskalandi hafði garðborgahreyfingin orðið til um 1900 en hún beindi athygli sinni í vaxandi mæli að verkamannabygðum. Tími nýklassíkurinnar var löngu liðinn og nýir listastraumar komnir til sögunnar. Þótt einungis sé hægt að bera hugmyndir Guðmundar Hannessonar og Tómasar Sæmundssonar saman á takmarkaðan hátt er áhugavert að sjá hversu andstæð viðhorf þeirra voru til eins eftirlætisviðfangsefnis ferðaríthöfundarins, fyrirmyndargatnaskipulags. Guðmundur Hannesson hafði eftirfarandi um það að segja:

Ef götum er stefnt haganlega, eftir því sem landslag krefur, hljóta þær ætíð að verða bognar eða hlykkjóttar, svo framarlega sem bæjarstæðið er ekki sljéttu ein. Slíkar bogadregnar götur eru bæði fagar

⁶⁷ Guðjón Friðriksson, „Guðmundur Hannesson og skipulag Reykjavíkur“, *Borgarbrót*, bls. 45–57.

⁶⁸ Á undanförunum tveimur árum komu út tvær endurútgáfur ritsins: Guðmundur Hannesson, *Um skipulag bæja*, Reykjavík: Skipulagsstofnun og Hið íslenska bókmenntafélag, 2016; Guðmundur Hannesson, *Um skipulag bæja*, Reykjavík: Háskólaútgáfan og Landbúnaðarháskóli Íslands, 2017.

⁶⁹ Sigríður Kristjánsdóttir, „Formáli: Framtíðin er falin í fortíðinni“, *Um skipulag bæja*, 2017, bls. V–XVI.

og hentugar, sjerstaklega ef hlykkir og bogar eru ekki mjög krappir. Gatan lokast sjálfkrafa fyrir auganu, er húsaraðir bera saman í fjarska, en framundan manni blasir ætíð við nokkur hluti götunnar, þeim megin sem hvilftin er (concovitas), en þó aldrei sami hlutinn þegar farið er um götuna. Þetta eykur tilbreytinguna stórlega.⁷⁰

Þess utan útskýrir höfundurinn, að hægt sé að leggja bugðóttar eða s-laga götur, sem gerir ásýnd húsanna fjölbreytilegri og brýtur auk þess upp vindinn og gerir „boga- eða bugðugötur tiltölulegar skjólsælar“, sem er þáttur sem Fjölismaðurinn hefur líklega ekki hugleitt við sína hugmyndasmíði. Um almennt gildi þessara reglna segir Guðmundur Hannesson ennfremur: „Nú er það álit flestra, að bogagötur sjeu víðast miklu hentugri og fegurri en beinar. Í sumum sveitaborgum og bæjarhlutum, þar sem mjög hefur verið til skipulagsins vandað, má heita, að beinar götur sjáist ekki [...]“⁷¹ Stórferðalangurinn, aðdáandi klassíks, rúmfræðilegs skipulags, hefði eflaust verið undrandi yfir þessari fullyrðingu.

Engu að síður var mikið spennið í framtíðarsýn Tómasar um markaðstorg annars vegar og aðaltorg hins vegar, hið síðarnefnda með kirkju, háskóla, safni og ráðhúsi. Guðjón Samúelsson (1887–1950) þróaði mjög svipaða sýn og birti tillögu sína árið 1924.⁷² Hún var rædd opinberlega í samhengi við sjálfstæði Íslands og túlkuð sem tákni um viljann til að verða stolt þjóð meðal þjóða. Í samræmi við tíðarandann var íslenska gullöldin borin saman við gríska hámenningu og átti sú hugsun að birtast í ásýnd Reykjavíkurborgar.⁷³ Heimspekingurinn Guðmundur Finnbogason lýsti yfir stuðningi sínum við tillögu Guðjóns í opinberum ræðum og tímaritsgreinum og kallaði hana „leið til að flytja menningarhugsjónir þjóðarinnar yfir í stein og stál og að við það verk myndi þjóðin bæði eflast og dafna“.⁷⁴ Tillagan hlaut fljótt titilinn *Háborg íslenskrar menningar* og var ætlað að rísa á Skólavörðuholti frekar en Austurvelli, eins og Tómas Sæmundsson hafði séð fyrir sér. Þar átti að rísa ferningslaga torg með 150 m hliðarlengd og kirkju fyrir miðju. Samkvæmt arkitektinum átti hún að vera „dómkirkja

⁷⁰ Guðmundur Hannesson, *Um skipulag bæja*, bls. 56.

⁷¹ Sami staður.

⁷² „Uppdráttur Guðjóns Samúelssonar af Skólavörðuhæðinni“, viðtal við Guðjón Samúelsson, *Morgunblaðið*, 14. desember 1924, bls. 7; Anna Dröfn Ágústsdóttir og Guðni Valberg, *Reykjavík sem ekki varð*, Reykjavík: Crymogeia, 2014.

⁷³ Ólafur Rastrick, *Háborgin: Menning, fagurfræði og pólitík í upphafi tuttugustu aldar*. Reykjavík: Háskólaútgáfan og Sagnfræðistofnun HÍ, 2013.

⁷⁴ Sama rit, bls. 8.

landsins í grískum krossstíl“ með tvöfaldri hvelfingu og „stjörnuathug-unartæki milli innri og ytri hvelfingar“, auk „viðboðsstöðvar“.⁷⁵ Þessi samsetning, þar sem trúarbygging skyldi hagnýtt fyrir iðkun vísinda eða alþýðuvísinda, hefði áreiðanlega fallið stórferðalangi og upplýsingarmanni 19. aldarinnar í geð. Umhverfis þetta nýja aðaltorg borgarinnar áttu að rísa fjölmargar opinberar byggingar: háskóli, háskólagarðar, barnaskóli og safnabygging undir fornminjasafn, náttúruminjasafn og listasafn. Aukinheldur átti að rísa þar bygging sem þjónað gæti sem leikhús, tónleikahús og samkomuhús. Þess utan skyldu vera þar íbúðarhús á nokkrum hæðum og hús Listvinafélagsins. Aðgangurinn að Skólavörðustíg átti að vera gegnum bogagöng og aðrar götur að liggja beinar í átt að torginu.⁷⁶ Líkindin með sýn Tómasar Sæmundssonar eru sláandi. Jafnvel stílblöggðin eru aðeins lítillaga frábrugðin. Að vísu eru byggingarnar í teikningum Guðjóns ekki í nýklassískum stíl heldur endurreisnarstíl; en hugmyndir hans snerust líka um völdugar byggingar sem tákna skyldu stolt og megn þjóðarinnar, staðsettar við reglulega lagað torg í rúmfræðilega skipulögðu gatnakerfi. Sömuleiðis aðhylltist hann stíl sem byggðist á klassískum súlnaröðum og þríhyrndum göflum að hætti fornra mustera, að þakhvelfingu kirkjunnar undanskilinni. Eins og kunnugt er varð ekkert úr þessum metnaðarfullu hugmyndum. Samsvarandi byggingar risu ekki sem ein heild, heldur á margra áratuga tímabili í ólíkum stílum og vítt og breitt um borgina.

Samantekt

Í þessari grein hafa ferðaskrif Tómasar Sæmundssonar verið greind til að varpa ljósi á þá mynd sem hann birti af ólíkum evrópskum borgum og útskýringar hans til samlanda sinna á borg sem vettvangi samþjappaðrar búsetu. Ljóst er að hann var mjög andvígur öllu sem talist gæti óreiðukennt, lífrænt og kaotískt. Hann tjáði þessa afstöðu endurtekið í lýsingum sínum á einstökum borgum. Til að draga upp mynd fyrir lesendur sína af ógnandi óreiðu borgarlífsins greip hann m.a. til samlíkinga við náttúruna, sem hann tengdi við hættu og tortímingu. Þessar tengingar voru ekki án siðferðislegra gildisdóma, sérstaklega þar sem hann sýndi litla þolinmæði fyrir meintu óhreinlæti, vanrækslu eða óheiðarleika borgarbúa. Skipuleg

⁷⁵ Guðjón Samúelsson í viðtali, „Uppdráttur Guðjóns Samúelssonar af Skólavörðuhæðinni“.

⁷⁶ Guðjón Samúelsson, teikning „Skipulag Reykjavíkur Skólavörðuhæðin“, birtist í: Anna Dröfn Ágústsdóttir og Guðni Valberg, *Reykjavík sem ekki varð*, bls. 58.

uppbygging féll honum hins vegar afar vel í geð. Í borgarmyndum hreifst hann af skýrum formum, torgum og götum sem mynduðu skipulega heild og hinum nýklassíska stíl sem enn var ráðandi á þessum tíma. Hann jós miðborg Berlínar sérstöku lofi og leit auk þess á Berlín sem fyrirmynd-armiðstöð vísinda og mennta.

Á grundvelli þekkingar sinnar og reynslu í evrópskum borgum þróaði hann framtíðarsýn fyrir Reykjavík, sem hann rissaði upp í stuttu máli og var langt á undan sinni samtíð. Sýna mátti fram á að fagurfræðileg afstaða hans varðandi borgir, borgarskipulag og byggingarlist er í samræmi við stefnu tímaritsins *Fjölmi*. Samkvæmt henni átti fegurðin ávallt að fara saman við nytsemina og mynda heild með sannleikanum. Því miður miðlaði Tómas Sæmundsson hugleiðingum sínum um upplifun og fullkomna hönnun borga ekki í kerfisbundnum skrifum. Til að skilja hugmyndir hans þarf að tengja saman fjölda stuttra athugasemda og skissna í mismunandi skrifum, þar á meðal textabrotum, útgefnum greinum og varðveittum bréfum. Í ljósi þessa er merkilegt að hversu miklu leyti Tómas Sæmundsson er sjálfum sér samkvæmur í hugmyndum sínum og hversu fastmótaðar og heildstæðar þær eru.

María Helga Guðmundsdóttir þýddi.

ÚTDRÁTTUR

„Varla er til ófrýniligri sjón...“

Borgarlýsingar í ferðaskrifum Tómasar Sæmundssonar

Í greininni eru skoðuð ferðaskrif Tómasar Sæmundssonar en til þeirra teljast ýmis greinaskrif, *Ferðabók* Tómasar ásamt ítarlegum inngangi og nokkur bréf sem hann ritaði á ferðalögum. Spurt er hvernig Fjölismaðurinn tjái sig um borgir. Hvernig vill hann kynna borgir fyrir íslenskum lesendum á 19. öld? Hvernig reynir hann að útskýra hlutverk borga og hvernig lýsir hann hversdagslífinu sem fram fer í stórum borgum? Hvers konar myndmál notar hann til að ýta undir hugmyndaflug lesenda sinna?

Á löngu ferðalagi sínu um Evrópu og víðar sá Tómas ýmsar borgir. Sumar kunnir hann vel að meta en í öðrum leið honum augljóslega ekki vel. Í skrifum hans má finna ýmsar vísbendingar um það hvað honum fannst einkenna fallegar borgir en einnig hvað það var sem virkaði fráhrindandi á hann. Hann var óhræddur við að fella dóma um fegurð og ljótleika borga eða borgarhluta. Þessir dómar eru leitaðir uppi og settir skipulega fram í greininni. Menntamaðurinn ungi hafði greinilega kynnt

sér ýmislegt um borgarskipulag og var nægilega hugrakkur til að sjá fyrir sér fram-tíðarskipulag Reykjavíkur. Í greininni er þessi sýn Tómasar stuttlega sett í samhengi við seinni tíma þróun á höfuðborg Íslands.

Lykilorð: Ferðaskrif, borgarlýsingar, borgarskipulag, fagurfræði borga, Tómas Sæmundsson, Fjölirnir

ABSTRACT

„One could scarcely imagine a more terrible sight...“

Descriptions of Cities in Tómas Sæmundsson's travel writings

This article examines Tómas Sæmundsson's travel writings from his tour of Europe in the early nineteenth century. Sæmundsson visited various cities and then wrote his *Ferðabók*, along with a detailed introduction and several letters written to family and friends. These travel writings are examined to reveal how Sæmundsson expresses himself about the European cities he visited. How does he present these cities to his nineteenth-century Icelandic readers? How does he attempt to explain the role of the city and describe daily life in the cities? What sort of imagery does he employ to stimulate his readers' interest and imagination?

As the study demonstrates, Sæmundsson's writings contain various observations on what characterized the cities he visited, what he found fascinating, and what he found repugnant. He was unafraid to pass aesthetic judgement on the different places and neighborhoods and to declare them to be beautiful or ugly. As a result of the article's analysis and systematic exposition of Sæmundsson's evaluations, it becomes evident that the young Icelandic academic had already acquired some basic knowledge of urban planning, and that he was brave enough to envision a possible layout for Iceland's capital city, Reykjavik.

Keywords: Travel writing, urban planning, aesthetics of cities, Tómas Sæmundsson, Fjölirnir, Grand tour

MARION LERNER
Dósent í þýðingafraeði
Mála- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
Brynjólfsgötu 1
IS-101 Reykjavík, Ísland
marion@hi.is

MARÍA HELGA GUÐMUNDSDÓTTIR
Þýðandi
mariah.gudmundsdottir@gmail.com